

فرهنگ معیار

از منظر قرآن کریم

علی دوعلم

شناسنامه پژوهشی

عنوان طرح نامه: فرهنگ معیار

پژوهشکده: فرهنگ و مطالعات اجتماعی، گروه علمی: فرهنگ‌پژوهی، محقق: علی دوعلم

ارزیابان علمی: آقایان صالح قنادی و حسن بنیانیان و حسن اکبری

موضوع اصلی: فرهنگ معیار

موضوع فرعی: از منظر قرآن کریم

مدت انجام تحقیق: یک سال و نیم

فرهنگ معیار از منظر قرآن کریم

علی دوعلم

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۳۹۲ شمارهگان: ۲۰۰۰ نسخه

قیمت: ۹۰۰۰ تومان

طراح جلد: سیدامان نوری نجفی

چاپ و صحافی: چاپخانه مجاب

سرشناسه: دوعلم، علی، ۱۳۹۲.

عنوان و نام پدیدآور: فرهنگ معیار از منظر قرآن کریم / علی دوعلم؛

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۲.

مشخصات ظاهری: ۳۰۷ ص.

شابک: ۵ - ۲۲۴ - ۱۰۸ - ۶۰۰ - ۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه: ص ۲۶۹-۲۷۰.

یادداشت: نمایه

موضوع: فرهنگ- جنبه‌های قرآنی.

موضوع: ارزش‌های اجتماعی- جنبه‌های قرآنی.

شأنه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

ردمبندی کنگره: ۱۳۹۲ ۴۹۹/۱۰۴ BP

ردمبندی دیویی: ۲۹۷/۱۵۹

شماره کتابشناسی ملی: ۳۱۱۷۳۲۵

فروشگاه و نمایشگاه دائمی: تقاطع بزرگراه شهید مدرس و خیابان شهید بهشتی، پلاک ۵۶

تلفن: ۸۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۸۵۰۳۳۴۱

همه حقوق محفوظ است

فهرست

پیشگفتار.....	۱۱
مقدمه.....	۱۵

فصل اول: مباحثی درباره فرهنگ و دین.....	۲۱
۱-۱. دو رویکرد در تعریف فرهنگ.....	۲۴
۱-۲. تعریف فرهنگ و تحلیل عناصر آن.....	۲۸
۱-۳. دین و فرهنگ.....	۳۱
۱-۴. دین فرهنگی و فرهنگ دینی.....	۳۸
۱-۵. کشور اسلامی، حکومت اسلامی، جامعه اسلامی.....	۴۳
۱-۶. ضرورت تعریف فرهنگ معیار.....	۴۴
۱-۷. قرآن و عناصر ریشه‌ای فرهنگ.....	۴۶
۱-۸. رسالت خطیر دستگاه‌های فرهنگی و آموزشی.....	۵۱
۱-۹. هدف تحقیق.....	۵۳
۱-۱۰. فرضیه تحقیق و مفروضات آن.....	۵۹
۱-۱۱. روش تحقیق.....	۶۳

فصل دوم: زیرساخت فکری و اعتقادی جامعه.....	۶۵
۲-۱. اعتقاد به خداوند متعال، معاد و قیامت و سایر اصول و باورهای دینی.....	۶۸
۲-۲. اعتقاد به نظام متقن هستی و قوانین و قواعد حاکم بر آن در جامعه.....	۷۲

- ۲-۳. جریان قسط و عدل در نظام هستی..... ۷۵
- ۲-۴. اعتقاد به عهد و پیمان الهی..... ۷۷
- ۲-۵. نظارت عام خدا و رسول بر اعمال مؤمنان..... ۷۹
- ۲-۶. نقش و غایت احکام الهی..... ۸۰
- ۲-۷. نقش دشواری‌ها در سازندگی انسان..... ۸۴
- ۲-۸. نقش انسان در سرنوشت خویش..... ۸۶
- ۲-۹. رابطه دنیا و آخرت و اصالت حیات اخروی..... ۸۸
- ۲-۱۰. تنها از جانب خداوند بودن حق و هدایت..... ۹۲
- ۲-۱۱. عدم یأس و انتظار آینده‌ای بهتر..... ۹۴
- ۲-۱۲. تحلیلی از برخورداری‌های مادی کفار..... ۹۶

فصل سوم: مختصات کلی و محوری جامعه اسلامی..... ۹۹

- ۳-۱. تعقل، تفکر و آزادمنشی..... ۱۰۱
- ۳-۲. مینابودن اوامر و نواهی الهی در مناسبات و ارتباطات..... ۱۰۴
- ۳-۳. نقش و اهمیت مردم و مسئولیت‌شناسی عمومی..... ۱۰۶
- ۳-۴. جامعیت خصوصیت‌های متعالی..... ۱۰۹
- ۳-۵. الگوی بشریت..... ۱۱۰
- ۳-۶. مسئولیت و تکلیف در حد توان و وسع..... ۱۱۲
- ۳-۷. قسط و عدل..... ۱۱۳
- ۳-۸. ولایت الهی و اطاعت از اولی الامر..... ۱۱۵
- ۳-۹. وفای به عهد..... ۱۱۷
- ۳-۱۰. تعاون و همیاری..... ۱۱۸
- ۳-۱۱. ظلم‌ستیزی..... ۱۱۹
- ۳-۱۲. سلم..... ۱۱۹
- ۳-۱۳. صبر و پایداری و استقامت..... ۱۲۰
- ۳-۱۴. سبقت و سرعت در نیکی‌ها (رقابت معنوی و مثبت)..... ۱۲۲
- ۳-۱۵. جهاد و تلاش همه‌جانبه در راه خدا..... ۱۲۲

فصل چهارم: ویژگی‌های جامعه اسلامی در عرصه‌های گوناگون ۱۲۵

بخش اول: در عرصه عبادت و معنویت ۱۲۹

۴-۱. مختصات جامعه اسلامی، در عرصه عبادت و معنویت ۱۲۹

۴-۱-۱. عبادت و ذکر و دعا ۱۳۰

۴-۱-۲. تقوا ۱۳۱

۴-۱-۳. حب الهی ۱۳۲

۴-۱-۴. توکل ۱۳۳

۴-۱-۵. شکر و احساس خداوند ۱۳۴

۴-۱-۶. استغفار ۱۳۴

۴-۱-۷. توجه به مساجد به عنوان مراکز عبادت ۱۳۵

بخش دوم: در عرصه روابط و اخلاق اجتماعی ۱۳۷

۴-۲-۱. توجه به ارزش‌های حقیقی ۱۳۷

۴-۲-۲. اصالت ایمان در روابط اجتماعی ۱۳۹

۴-۲-۳. وحدت و همبستگی ۱۴۱

۴-۲-۴. امر به معروف و نهی از منکر ۱۴۳

۴-۲-۵. اصلاح بین مردم ۱۴۴

۴-۲-۶. التزام شخصی قبل از دعوت دیگران ۱۴۵

۴-۲-۷. پاسخ بدی با نیکی ۱۴۵

۴-۲-۸. احسان و فضل ۱۴۶

۴-۲-۹. جایگاه و ارزش زن ۱۴۷

۴-۲-۱۰. اهمیت و جایگاه خویشان و نزدیکان ۱۴۹

۴-۲-۱۱. اهمیت و جایگاه والدین ۱۵۰

۴-۲-۱۲. توجه به تربیت فرزندان ۱۵۱

۴-۲-۱۳. توجه به یتیمان ۱۵۳

۴-۲-۱۴. رویگردانی از لغو و بیهوده ۱۵۴

۴-۲-۱۵. عدم داوری قبل از علم (بی‌اعتنایی به حدسیات و گمان‌ها) ۱۵۵

۴-۲-۱۶. گفتار شایسته و سنجیده ۱۵۶

۴-۲-۱۷. اهمیت سوگند ۱۵۸

- ۱۵۹..... ۴-۲-۱۸. عفت و پاکدامنی
- ۱۶۱..... ۴-۲-۱۹. گذشت و چشم‌پوشی
- ۱۶۲..... ۴-۲-۲۰. نظم و انضباط
- ۱۶۳..... ۴-۲-۲۱. تواضع
- ۱۶۴..... ۴-۲-۲۲. امانتداری
- ۱۶۵..... بخش سوم: در عرصه امور اقتصادی و معیشتی
- ۱۶۵..... ۴-۳-۱. مبدأ رزق و فراهم‌بودن آن
- ۱۶۷..... ۴-۳-۲. تفاوت سطح زندگی مردمان
- ۱۶۹..... ۴-۳-۳. اهمیت قدرت اقتصادی
- ۱۶۹..... ۴-۳-۴. روابط صحیح و سالم اقتصادی
- ۱۷۱..... ۴-۳-۵. عوامل معنوی و گسترش روزی
- ۱۷۲..... ۴-۳-۶. اهمیت و نقش انفاق، صدقه و زکات
- ۱۸۰..... ۴-۳-۷. برنامه‌ریزی و مبادله‌روی در امور اقتصادی
- ۱۸۱..... ۴-۳-۸. احیای حرث
- ۱۸۲..... ۴-۳-۹. ذمّ مطلق شدن مال دوستی و تنوع‌طلبی مادی
- ۱۸۲..... ۴-۳-۱۰. حرمت ربا و بهره‌کشی
- ۱۸۴..... ۴-۳-۱۱. مذمت اسراف و تبذیر
- ۱۸۴..... ۴-۳-۱۲. حرمت حرام‌خواری و اهمیت آن
- ۱۸۵..... ۴-۳-۱۳. برخورد شدید با زراندوزی و زیاده‌طلبی
- ۱۸۷..... بخش چهارم: در عرصه امور سیاسی و شئون حکومتی
- ۱۸۷..... ۴-۴-۱. محورها و اهداف حکومت
- ۱۹۰..... ۴-۴-۲. ویژگی‌های زمامدار مطلوب
- ۱۹۱..... ۴-۴-۳. وظایف و التزامات رهبر الهی
- ۲۰۲..... ۴-۴-۴. وظایف مردم
- ۲۰۶..... ۴-۴-۵. اهمیت و آثار پیروی از رهبران الهی
- ۲۰۹..... ۴-۴-۶. توجه به سربلندی‌ها و کارشکنی‌ها در امر دعوت و حکومت
- ۲۱۱..... بخش پنجم: در عرصه روابط بین‌المللی
- ۲۱۲..... ۴-۵-۱. دشمن‌شناسی

۲-۴. ضرورت کفر به طاغوت و عدم ولایت کافران بر مؤمنان.....	۲۱۶
۳-۴. توجه به مبانی و محورهایی که حس استقلال و اتکا به نفس را تقویت می‌کند.....	۲۱۸
۴-۴. شکست نهایی دشمن و عدم توان او برای مقابله با جامعه اسلامی.....	۲۲۰
۵-۴. غلبه اقلیت مؤمن بر اکثریت کفار.....	۲۲۲
۶-۴-۵. حصر نصرت به نصرت الهی.....	۲۲۳
۷-۴-۵. انگیزه‌ها و اهداف غایی کافران.....	۲۲۵
۸-۴-۵. تحلیل وضع کفار و مستکبران (در دنیا و آخرت).....	۲۲۸
۹-۴-۵. اهمیت قدرت نظامی.....	۲۳۱
۱۰-۴-۵. اهمیت و ارزش پیکار با کفار.....	۲۳۱
۱۱-۴-۵. ویژگی‌ها در برخورد با دشمنان.....	۲۳۴
۱۲-۴-۵. تفکیک گروه‌های اهل کتاب.....	۲۳۷
۱۳-۴-۵. براهت از دشمنان.....	۲۳۹
۱۴-۴-۵. محور مصالحه و سازش.....	۲۴۰
۱۵-۴-۵. بسیج، مراقبت عمومی و آمادگی دفاعی مستمر.....	۲۴۱
۱۶-۴-۵. دفاع از مستضعفان.....	۲۴۲
۱۷-۴-۵. پابندی به قراردادها.....	۲۴۳
۱۸-۴-۵. رابطه با کفار غیرمحراب.....	۲۴۴
۱۹-۴-۵. اتحاد مسلمانان و مؤمنان.....	۲۴۵
جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.....	۲۴۷
چه باید کرد؟.....	۲۴۸
تبیین مواضع و ارزش‌ها.....	۲۶۱
توجه به موانع و عوامل بازدارنده.....	۲۶۳
عبرت‌ها و نمونه‌ها.....	۲۶۳
هشدارها.....	۲۶۵
سخن پایانی.....	۲۶۶

کتابنامه	۲۶۹
فهرست آیات	۲۷۱
نمایه	۳۰۱
نمایه موضوعی	۳۰۳

www.ketab.ir

پیشگفتار

رخداد بی نظیر انقلاب اسلامی ایران در جهان دین‌گریز و بلکه دین‌ستیز قرن بیستم، نشانه بحرانی جدی در جریان سکولاریزه‌نمودن حیات فردی و اجتماعی انسان‌ها به‌شمار می‌رود. هر چند فوری‌ترین اثر پیروزی انقلاب اسلامی تغییر نظام سیاسی بود، اما روشن است که بدون پایه‌ها و مبانی فکری متقن و استوار، وقوع چنین تحول عظیمی ناممکن بود. به عبارت دیگر، «انقلاب فکری» مقدمه و زیربنای قیام ملت ایران علیه نظام استبدادی شاهنشاهی است؛ بنابراین بدیهی بود که پس از استقرار نظام جمهوری اسلامی نیز این تحول فکری رو به گسترش، بستر رشد و شکوفایی هر چه بیشتر را طلب کند. از آنجاکه چالش‌های فکری و فرهنگی برای نظام جمهوری اسلامی از مهم‌ترین آوردگاه‌های تقابل اندیشه پویا و مولد انقلاب اسلامی با سایر اندیشه‌ها محسوب می‌شود، برنامه‌ریزی و سازمان‌خاصی نیاز دارد. دهه اول پس از پیروزی به استقرار نظام و مقابله با توطئه جنگ سپری شد و فرصت اندیشه، بیشتر در عرصه عمل و تجربه انقلابی متمرکز گردید و شهدای دفاع مقدس موفق شدند فراتر از اندیشه‌ها، راه‌هایی را گشوده و پشت‌سر گذارند که غبطه عارفان و عالمان را برمی‌انگیخت. در دهه دوم با پشت‌سر گذاشتن دفاع مقدس، دوران بازسازی کشور براساس آرمان‌های انقلاب اسلامی آغاز شد و در این عرصه، رویارویی فرهنگی برجستگی خاصی یافت و امید و انتظار چالش‌گری فکری و فرهنگی از نیروهای متعهد و آگاه به هویت و افق آینده ملت ایران در پرتو اسلام،

بستر ساز فعالیت‌هایی سازماندهی شده در قالب مؤسسات پژوهشی گردید. «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی» که نهادی علمی می‌باشد، مولود چنین بستری است که از زمان تأسیس در سال ۱۳۷۳ می‌کوشد با ترویج و تبیین مبانی فکری و اعتقادی انقلاب اسلامی به گونه‌ای مؤثر، چالش‌های فکری و فرهنگی در برابر انقلاب اسلامی و نظام برخاسته از آن را همچون فرصتی مغتنم مورد استفاده و بهره‌برداری قرار دهد.

این پژوهشگاه در قالب چهار پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی، نظام‌های اسلامی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی و دانشنامه‌نگاری دینی و همچنین مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند.

«پژوهشکده فرهنگ و مطالعات اجتماعی» که متشکل از پنج گروه «فرهنگ‌پژوهی»، «مطالعات انقلاب اسلامی»، «تاریخ و تمدن»، «غرب‌شناسی» و «ادبیات اندیشه» است، در راستای سازماندهی تأملات و کاوش‌ها در خصوص تحولات فرهنگی و اجتماعی می‌کوشد زمینه تولید آثاری با جهت‌گیری انتقادی و بومی را در مورد مسائل و مشکلات حوزه‌های یادشده فراهم سازد:

۱. شناخت و بازپیرایی موارث مکتوب علمی اسلامی در حوزه تاریخ، تمدن، فرهنگ و هنر ایران و اسلام؛

۲. تحقیق در زمینه تحولات، مبانی و مسائل تمدن، فرهنگ و هنر اسلامی ایرانی؛

۳. تحلیل و بازکاوی کاستی‌های دیرین، آسیب‌شناسی وضعیت کنونی و بررسی چشم‌انداز و چالش‌های آتی فرهنگ و تمدن اسلامی و ارائه راهکارهای شایسته برای احیا و ارتقای فرهنگ و هنر اسلامی ایرانی و تعمیق پیوند نسل امروز با آن؛

۴. بررسی و تبیین نظری پیشینه، مبانی، اهداف و فرایند تحقق انقلاب اسلامی و مطالعه و بازشناسی مسائل و موانع انقلاب و راه‌های تحکیم اصول و توسعه آرمان‌ها و ارزش‌های متعالی آن و مصون‌سازی طبقات اجتماعی در قبال تازش فکری- فرهنگی بیگانگان؛

۵. بازشناسی ماهیت و مؤلفه‌های فکر و فرهنگ غربی و نقد و ارزیابی علمی دستاوردهای تمدن جدید، بررسی راه‌های توسعه اندیشه اسلامی و راه‌های دستیابی به عناصر انسانی و عقلانی فرهنگ و تمدن دیگر ملل؛

۶. نقد آثار منتشر شده و آرای مطرح‌شده در حوزه‌های مطالعاتی پژوهش‌کنده.

تحقیق حاضر که نتیجه تلاش علمی محقق ارجمند حجت‌الاسلام والمسلمین علی ذوعلم عضو هیأت علمی گروه فرهنگ پژوهی پژوهشکده فرهنگ و مطالعات اجتماعی است، به موضوع فرهنگ معیار می‌پردازد. مهندسی فرهنگ که مقدمه ضروری مهندسی فرهنگی است، در صورتی می‌تواند اهداف متعالی فرهنگی نظام را تأمین کند که با الهام از مبانی و ارزش‌های فرهنگ ناب اسلامی انجام پذیرد.

این تحقیق با استفاده از آیات قرآن کریم، ویژگی‌های محتوایی فرهنگ مطلوب را که معیار سنجش و اصلاح فرهنگ است، بررسی و تبیین می‌کند. مفروض اصلی این تحقیق، امکان کشف و استخراج ویژگی‌های مطلوب فرهنگی جامعه اسلامی از قرآن کریم است؛ هدایت فرهنگی قرآن کریم می‌تواند و باید راهنمای فرهنگ و آثار و محصولات فرهنگی باشد.

بر خود لازم می‌دانیم از تلاش‌های علمی و ارزشمند محقق محترم، حجت‌الاسلام والمسلمین علی ذوعلم قدردانی و تشکر نماییم؛ همچنین از شورای علمی گروه فرهنگ پژوهی، نیز ارزیابان محترم این تحقیق آقایان دکتر صالح قنادی، دکتر حسن علی اکبری و دکتر حسن بنیانیان که با ارائه نظرات ارزشمند خود بر غنای این اثر افزودند و سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی که مسئولیت آماده‌سازی، انتشار و توزیع آن را بر عهده دارد، کمال سپاس و امتنان را داریم.

گروه فرهنگ پژوهی

پژوهشکده فرهنگ و مطالعات اجتماعی

مقدمه

فرهنگ، مهم‌ترین و بنیادین‌ترین وجه جامعه بشری است که دغدغه اصلاح و ارتقای آن، همواره در میان مصلحان، عالمان و روشنفکران جوامع مختلف وجود داشته است. در جامعه ما اساساً شکل‌گیری انقلاب اسلامی، ناشی از سطحی از تحول فرهنگی در جامعه بود و پس از پیروزی انقلاب هم از دیدگاه پایه‌گذاران و رهبران، شأن و رسالت فرهنگی انقلاب و نظام، همواره مورد تأکید بوده است.

از این رو سال‌هاست که ضرورت مهندسی فرهنگ و مهندسی فرهنگی در جامعه ما مطرح و تلاش‌های خوبی هم آغاز شده است، ولی به نظر می‌رسد بدون اصلاح «فرهنگ فرهنگ»، این تلاش‌ها بازدهی مطلوب نخواهد داشت. «فرهنگ فرهنگ»، نگرش‌ها، ارزش‌ها و اولویت‌هایی است که در عرصه راهبردی فرهنگ جریان داشته، هدایت مدیریت و سیاست‌گذاری فرهنگی را برعهده دارد؛ لذا اصلاح و ارتقای نگاه مجموعه دست‌اندرکاران فرهنگ به مبانی، اولویت‌ها، شاخص‌ها، اهداف و... مقدمه ضروری برای بازسازی، ارتقا و همسویی مدیریت فرهنگی جامعه است.

قرآن کریم رسالت و کارکرد حاکمیت دینی را عمده‌تاً در عرصه‌های فرهنگی قلمداد می‌کند؛ چراکه از منظر اسلام، تغییر، اصلاح و تعالی همه جنبه‌های دیگر جامعه به ارتقای اعتقادی، معنوی و اخلاقی وابسته است. عرصه سیاست، اقتصاد، هنر، آموزش، خانواده و... مادامی که فرهنگ

جامعه - یعنی باورها و ارزش‌های بنیادین و شکل‌گرفته در دل‌ها، ذهن‌ها و رفتارها - اصلاح نشود، نمی‌تواند به نقطه مطلوب برسد.

الَّذِينَ إِن مَّكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ (حج: ۴۱).

به‌یادداشتن نماز و تعمیق رابطه انسان با خدا با رعایت همه لوازم و ملزومات، و امر به معروف و نهی از منکر از سنخ تلاش‌های فرهنگی و معنوی است؛ البته پرداخت زکات که نماد خدمت به خلق خدا و تکلیف حاکمیت برای ارتقای سطح زندگی و معیشت جامعه است، نیز براساس صلاح و سداد کارگزاران و اقشار مختلف مردم می‌تواند محقق شود.

پیامبران عظیم‌الشان به مدد تلاوت آیات الهی بر مردم، تزکیه و ارتقای اخلاقی و فرهنگی آنان، و آموزش کتاب و حکمت بود که می‌توانستند ظرفیت و توانمندی اقامه قسط را توسط خود مردم و به‌گونه‌ای خودخواسته و ازخودبرخاسته، در امت خود اجرا کنند (ر.ک: جمعه: ۲ / حدید: ۲۵) و جامعه اسلامی نیز راهی جز تأسی به آن بزرگواران برای پیمودن مسیر فلاح و پیشرفت نخواهد داشت.

براساس کارکرد هدایتگری قرآن کریم و با این فرض که مهم‌ترین عرصه هدایت، «هدایت فرهنگ» است که به «هدایت فرهنگی» هم منتهی خواهد شد، در این اثر سعی شده است آیات الهی به‌عنوان معیار هدایتگری فرهنگی، تلاوت شده و در پرتو تدبیر در قرآن کریم، راهی به سوی ارتقای «فرهنگ فرهنگ» گشوده شود. تحقیق و نگاشت نخست این پژوهش سال‌ها قبل انجام پذیرفته است و اکنون با افزوده‌ها و تأملات جدید در برخی بخش‌های آن، به محضر اصحاب فرهنگ تقدیم می‌شود.

چون بنای این اثر بر اختصار و ارائه شمای کلی ویژگی‌های مطلوب فرهنگی است، از تفصیل و توضیح، خودداری و به حداقل توضیحات ضروری بسنده شده است؛ چراکه هدف اصلی، توجه‌دادن به خود آیات الهی و زمینه‌سازی برای تأمل خوانندگان فرهیخته در این آیات بوده است.

اگرچه پیشنهاد برخی از ارزیابان محترم این تحقیق، تفصیل و توضیح بیشتر آیات شریفه بود، ولی مرحله توضیح و شرح تفصیلی را برای مجال و مرحله دیگری می‌گذاریم؛ چراکه در آن صورت، حجم اثر چند برابر می‌شد و شاید از فایده و غرضی که از این تحقیق در نظر بود، دور می‌شدیم؛ برای نمونه، بحثی که درباره پایه‌ها و ریشه‌های اعتقادی در قسمت ۱-۲ آمده است، حقیقتاً اگر بخواهد به تفصیل بیان شود، خود یک کتاب مستقل می‌طلبد که البته پژوهش‌های مختلفی به تفصیل بدان پرداخته‌اند.^۱ برخی عناوین اخص به خاطر اهمیت و تأکید، از عناوین اعم تفکیک شده است تا بتواند توجه خواننده محترم را بیشتر جلب کند و در موارد بسیاری، عناوینی که می‌توانست تفکیک شود، تلفیق و ادغام شده است؛ البته علاوه بر اختصار، چندبعدی دیدن معنای آیات ذیل هر عنوان هم موجب این امر بوده است.

در این اثر، بنای محقق بر این بوده است که هیچ ساختار پیشینی را بر یافته‌های این تحقیق تحمیل نکند. اگرچه می‌توان براساس ملاک‌های مختلفی، طبقه‌بندی‌های گوناگونی ارائه داد؛ مثلاً براساس ارتباطات چهارگانه انسان با خود، خدا، خلق و خلقت، یا براساس مؤلفه‌هایی که معمولاً در تعریف فرهنگ مطرح می‌شود؛ ولی در این تحقیق سعی شده است که حول دو مؤلفه ریشه‌ای فرهنگ و با تأمل و استنباط از سیاق آیات قرآن، یافته‌ها طبقه‌بندی شود.

این تحقیق در چهار فصل سامان یافته است:

فصل نخست به مباحث مقدماتی فرهنگی و تبیین برخی پرسش‌ها درباره رابطه دین و فرهنگ و نقش قرآن کریم و شاخص‌های آن در اصلاح فرهنگی پرداخته است.

در فصل دوم، مبانی و زیرساخت فکری و اعتقادی که در تمامی عرصه‌ها و ساحت‌های زندگی به گونه‌ای عام و مشترک حضور دارند و معیار نگرش زیست فرهنگی انسان مسلمان است، ارائه شده است.

۱. برای نمونه، «خدا در قرآن» از مرحوم شهید دکتر بهشتی رحمته‌الله.

فصل سوم به ویژگی‌های رفتاری و ارزشی مشترک و عام که به عنوان مختصات کلی و محوری - در بعد ارزشی و رفتاری - شامل تمامی ساحت‌ها و عرصه‌ها می‌شود، می‌پردازد.

و بالاخره فصل چهارم، به ویژگی‌های خاص هر عرصه اختصاص یافته است. در تفکیک عرصه‌ها، باز هم براساس استنباط محقق از آیات استخراج شده، پنج عرصه عبادت و معنویت، روابط و اخلاق اجتماعی، امور اقتصادی و معیشتی، امور سیاسی و شئون حکومتی و عرصه روابط بین‌المللی به عنوان چارچوب ارائه مباحث قرار گرفته است. بدین ترتیب، فصل چهارم در پنج بخش سامان یافته است. این طبقه‌بندی‌ها، اگرچه به تفکیک و درک بهتر مطالب کمک می‌کند، ولی به خاطر چندبعدی بودن آیات قرآن کریم و به هم تنیدگی حقیقت فرهنگ در وضعیت مطلوب، باید فزاینده‌تر از ساختارها و طبقه‌بندی‌ها، با نگاه یکپارچه و توحیدی به فرهنگ قرآن که معیار فرهنگ است، نگریست و همه ابعاد و عرصه‌ها را «با هم» ملاحظه کرد.

این اثر علاوه بر اینکه برای سیاست‌گذاران، مدیران و کارشناسان فرهنگی در عرصه‌های گوناگون، خطوط روشنی را ترسیم می‌نماید، برای دانش‌پژوهانی که به مباحث قرآنی علاقه‌مند هستند، به عنوان راهنما و مرتبط با زندگی اجتماعی و نیازهای فرهنگی، می‌تواند محور مباحث و مطالعات آنان در قالب حلقه‌های مطالعه و مباحثه، قرار گیرد. آیات الهی و حفظ آنها برای حضور همیشگی آیات در ذهن و ظهور آن در عینیت و عمل، موجب نورانیت این حلقه‌ها خواهد بود.

در این اثر بیش از نود معیار کلان در مؤلفه‌های نگرشی و ارزشی فرهنگ از قرآن کریم استخراج شده است؛ البته در تمامی موارد، برخی از آیات به طور کامل، نقل و ترجمه شده است و در برخی موارد که به نظر می‌رسید نیازی به ترجمه نیست، تنها به ذکر متن آیه اکتفا شده است. علاوه بر آیاتی که نقل شده، نشانی بسیاری از آیات مرتبط نیز داده شده است تا برای کسانی که اهل تأمل بیشتری هستند، امکان مراجعه و استفاده وجود داشته باشد.

از حضرات حجت الاسلام دکتر حسن علی اکبری، دکتر محمود مهم،
 حجت الاسلام قنادها، دکتر حسن بنیان، دکتر حسین خزایی و آقای مهدی
 جمشیدی که با تأمل در این نوشته و تذکرات مفید خود، به تکمیل و پیرایش
 آن کمک کردند، به ویژه از ریاست محترم پژوهشگاه و دوستان و همکارانی که
 در مراحل مختلف کار یاری رساندند، تشکر می‌نمایم و برای این عزیزان،
 توفیق و رافزون از درگاه الهی طلب می‌کنم.
 بدان امید که در پرتو هدایت قرآن کریم، شاهد پویایی و تعالی فرهنگی
 امت اسلامی باشیم. والحمد لله رب العالمین.

علی ذوعلم